

ՀՏԴ 329.79 (479.243)

Ազգային-ազատագրական շարժումը Արցախում

ԱՐԹՈՒՐ ՄԿՐՏՉԱՆԻ ԴԵՐՈ ԱՐՅԱՆԻ ԱԶԳԱՅԻՆ-ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐՈՒՄ Ռոնա ԲԱԼԱՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ Արթուր Մկրտչյան, ԼՂՀ, Գերագույն խորհուրդի նախագահ, Տոհ, պատերազմ, ազգային ազատագրական, ՕՄՕՆ, ՄԱԿ, ազատագրում, Հադրութ:

Ключевые слова: Артур Мкртчян, НКР, председатель Верховного совета НКР, Тох, война, национально-освободительное, ОМОН, ООН, освобождение, Гадрут

Key words: Arthur Mkrtchyan, the Nagorno-Karabakh Republic, the chief of the NKR Supreme Council, Togh, war, national liberation, Hadrout, the UN, DMSP.

Р. Балаян

Роль Артура Мкртчяна в национально-освободительной борьбе Арцаха

Основным стержнем данной статьи является роль представителя нового поколения борцов за национально-освободительные идеи Артура Аслановича Мкртчяна, который, следуя лучшим традициям предков, продолжал неустанную борьбу за освобождение Арцаха.

В статье особо выделены организаторская и боевая деятельность Артура Мкртчяна в оказавшем в тяжелом положении Гадруте, а также освещено его служение народу на посту первого президента НКР, его политические и дипломатические заслуги.

R. Balayan

The Role of Arthur Mkrtchyan in the National-liberation Struggle of Artsakh.

The main core of this article is the role of the representative of a new generation of fighters for national liberation ideas Arthur A. Mkrtchyan who following the best traditions of their ancestors, continued tireless struggle for the liberation of Artsakh.

The article highlights organizational and combat activities of Arthur Mkrtchyan in Hadrout which was in difficult situation at that period, and lights up his serving to his people on the post of the first President of the NKR, his political and diplomatic achievements.

Սույն հոդվածի ուսումնասիրության առանցքն է կազմում ազգային-ազատագրական պայքարի ելած արցախահայության նոր սերնդի ներկայացուցիչ Արթուր Ասլանի Մկրտչյանի դերակատարությունը, որը, հավատարիմ իր ողջամիտ նախնիների ավանդույթներին, շարունակել է անխնջ պայքարը հանուն Արցախի ազատության:

Առանձնահատուկ տեղ է հատկացվում արցախյան շարժման առաջամարտիկ Արթուր Մկրտչյանի կազմակերպչական և ռազմական գործունեության նկարագրին՝ ծանր կացության մեջ հայտնված Հադրութում, ինչպես նաև ԼՂՀ ԳԽ առաջին նախագահի պաշտոնավարման ընթացքում նրա՝ ի հայտ բերած պետական գործչի հստակ որակների, վարած դիվանագիտական քաղաքականության լուսաբանմանը:

Արցախի պատմությունը հարուստ է շրջահայաց, պետական պթափ մտածողությամբ օժտված գործիչների անուններով: Նրանք անկախության համար մղվող պայքարում իրենց ազգաշահ գործերով նպաստել են Արցախի տնտեսական, քաղաքական ու հոգևոր կյանքի առաջընթացին:

Արցախի հինավուրց տներ Առանշահիկների տոհմը դեռևս 5-րդ դարում ազգային ինքնապաշտպանությունն ու դիմագլուխությունը հզորացնելու ջանքերով ձեռք է բերել քաղաքական-մշակութային անկախություն՝ կառուցելով թագավորություն, որը հայությանը համախմբելու պատվար է դարձել:

Առանշահիկները կարևորել են շինարարական աշխատանքների, եկեղեցիների կառուցման, մայրենի լեզվի և մայրենի դպրության դերը: Մովսես Կաղանկատվացին գրել է. «Բարեպաշտ վաչագանը Արևելքում տարվա օրերի թվով եկեղեցիներ շինեց»¹: Ժողովուրդը նրան «Բարեպաշտ» պատվատիտրոսով կոչեց:

Խաչենի ողջամիտ ու ձեռներեց գահերեց իշխան Հասան Ջալալը մոնղոլ տիրակալների ավերիչ արշավանքների շրջանում, որը հայության համար ամենածանր շրջաններից մեկն էր (13-րդ դ.), դրսևորել է ճիշտ կողմնորոշվելու փայլուն ընդունակություններ, վարել ճկուն ու հեռատես քաղաքակա-

¹ Տե՛ս Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմության Աղբյուրից աշխարհի, Եր., 1983, էջ 285:

նություն՝ իր աթոռակալության տարիներին հայրենի երկրամասում խաղաղ ու բարվոք կյանք ապահովելու ուղղությամբ: Նրան մեծարել են «Ինքնակալ իշխանաց իշխան, տեր Սաչենոյ», «Իշխանաց իշխան արքայաշուք» ու այլ տիտղոսներով: Սաչենի տիրակալը արժանապատվորեն իրեն վերագրել է նաև «Բնակավոր ինքնակալ բարձր և մեծ Արցախական աշխարհի և թագավոր» տիտղոսը, որը վկայել է Արցախի ինքնակալի ձեռք բերած տիրությունը գորացնելու կարողությունների, նրա ստեղծած թագավորության անկախության մասին:

Հայրենիքի անկախության համար մարտնչել են նաև հայկական պետականության պահպանումը ներկայացնող Արցախի մելիքական տները՝ իշխանավորներ, որոնք, կենտրոնացնելով իրենց ձեռքում ազգային իշխանական գործոնը, սղնախներում ամրացված զինվորականության համատեղ ուժերով անխնայ պայքար են մղել թուրք-պարսկական բռնավորների դեմ երկրամասը փրկելու համար:

Հետագա բոլոր դարերում ազգային անկախության հիմնախնդիրը մշտապես գտնվել է արցախահայության քաղաքական կյանքի օրակարգում: Այն օրակարգից դուրս չի մնացել նաև XX դարում՝ խորհրդային տոտալիտար իրավակարգի գոյության յոթ տասնամյակների ողջ ընթացքում: Ութսունական թվականներին վարչահրամայական համակարգի, այսպես կոչված՝ «հրապարակայնության և դեմոկրատիայի ոգով բարենորոգելու խնդիրները» առաջ են բերել ազգային համահավաքման, ազատագրական պայքարի նոր պոթելում: Այստեղ հայությունը դրսևորեց իր վերաբերմունքը վերակառուցման նկատմամբ՝ ակնկալելով արցախյան հիմնախնդրի արդարացի, օրինավոր լուծումը: Քաղաքական կատարյալ անկախություն ունենալու պահանջով արցախահայությունը հանդես եկավ Հայաստանի հետ Լեռնային Ղարաբաղի վերամիավորման խնդիրը վերջնականապես լուծելու դիրքորոշմամբ:

Համաժողովրդական շարժումները Հայաստանում և Արցախում հասունացել են տասնամյակներով, Ադրբեյջանի վարչահրամայական ու ազգայնամոլական, արցախահայության շահերը ոտնահարող ազգային խտրականության քաղաքականության ընթացքում, որն իր արտահայտությունն էր գտել տնտեսական, մշակութային ու քաղաքական կյանքի ոլորտներում:

Ոտնահարելով մարդու միջազգային իրավունքի բոլոր նորմերը և համամարդկային արժեքները՝ Ադրբեյջանի իշխանությունները հայ ժողովրդի արդարացի շարժմանը հակադրեցին ուժի և բռնության քաղաքականությունը: ԽՍՀՄ-ի կենտրոնական մարմինների թույլտվության և խրախուսման պայմաններում հանրապետության հայաբնակ վայրերում՝ Սումգայիթում, Բաքվում և այլուր, իրագործեցին նախապես ծրագրված ոճիրներ, ցեղասպանություն, որոնք իրենց վայրագությամբ ամենևին էլ չէին զիջում 1915 թվականի երիտթուրքական կառավարության կողմից կազմակերպված եղեռնին:

Հավատարիմ մնալով նախնիների ստեղծած արժեքներին ու ավանդույթներին՝ Արցախի պատմության նորագույն շրջանում ազգային-ազատագրական պայքարի ելած սերունդը ստանձնեց ազնիվ հրոսակների դեմ պայքարի պատասխանատվությունը՝ ծանր կացությունից դուրս գալու ելքը գտնելով ժողովրդի ինքնապաշտպանության կազմակերպման, անկախ պետականության հաստատման և ազգային ինքնագիտակցության հաստատման մեջ: Իր առջև ունենալով Արցախն ազատագրելու և նրա ազգային անկախությունն ապահովելու քաղաքական նպատակը՝ նոր սերունդը ստեղծարար գործունեություն է ծավալել երկրամասում արցախահայության կյանքի ու ազատության իրավունքների հաստատման համար՝ նրա անվտանգությունը վստահելով նորանկախ պետականությանը:

Լինելով Արցախի նախորդ սերունդների արժանի ժառանգորդը՝ այդ սերունդը ժխտեց բռնատիրական իշխանության պարտադրումը Արցախի ժողովրդին: Այդ սերնդի փայլուն ներկայացուցիչներից է Արթուր Ասլանի Մկրտչյանը, որը հայրենի երկիրն ազատ ու անկախ տեսնելու ձգտումով, մտավորականի իր ազնվաբարո կերպարով ու վարքով, բյուրեղյա մաքրությամբ, հայրենի լեռնաշխարհի մասին խորիմացական կարողություններով և ազգային-ազատագրական պայքարում ունեցած առաջամարտիկի դերով պատվարժան տեղ է գրավել Արցախի պատմության մեջ:

Արթուր Մկրտչյանը ծնվել է 1959թ. փետրվարի 16-ին, Լեռնային Ղարաբաղի Հանրության շրջանի Ուխտաձոր (Էդիլու) գյուղում: 1976թ. գերագանց գնահատականներով ավարտել է գյուղի միջնակարգ դպրոցը և ընդունվել Երևանի պետական համալսարանի պատմության ֆակուլտետը: 1981թ. ավարտել է համալսարանը և աշխատանքի անցել Հայաստանի ազգագրության պետական թանգա-

րանում: 1983-1986թթ. սովորել է Մոսկվայի Միկլուխ-Մակլայի անվան ազգագրության ինստիտուտի ասպիրանտուրայում: 1986թ. վերադարձել է ծննդավայր և աշխատել որպես Հաղորդի պատմաներկ-րագիտական թանգարանի տնօրեն: 1988թ. նոյեմբերի 2-ին Երևանում տեղի է ունեցել Արթուր Մկրտչյանի թեկնածուական ատենախոսության պաշտպանությունը՝ «Լեռնային Ղարաբաղի հայերի հասարակական կենցաղը. 19-րդ դարի վերջ- 20-րդ դարի սկիզբ» թեմայով: Սույն ուսումնասիրության մեջ հեղինակը ազգագրական և պատմագիտական հարուստ գրականության, ինչպես նաև արխիվային նյութերի հիմքի վրա ներկայացրել է Արցախի ազգաբնակչության էթնիկ կազմի գիտական վերլուծությունը, արցախահայության հանրային կենցաղի, բարքերի, էթնիկ տարբեր խմբերի գոյակցության, նրանց տեղաբաշխման բնութագիրը, ինչպես նաև ազգամիջյան հարաբերությունների տնտեսական հիմքերի, առանձին անհատների դերակատարության մեկնաբանությունները:

Գիտական խորհրդի քարտուղար Լևոն Աբրահամյանը նշել է. «Արթուր Մկրտչյանի ատենախոսությունը միանգամայն ներդաշնակ է հայոց ազատագրական պայքարի ոգուն ու գաղափարին, և իր մտքերը միանգամից մտան գործնական շրջանառության մեջ՝ մաս կազմելով ազգային գաղափարախոսության այն ատաղձին, առանց որի ոչ մի լուրջ քաղաքական պայքար պատկերացնել հնարավոր չէ»¹:

Իսկ նրա գիտական դեկավար, ԽՍՀՄ գիտությունների ակադեմիայի ազգագրության ինստիտուտի կովկասյան բաժնի վարիչ պրոֆեսոր Վ.Կ. Գաբդանովը Արթուր Մկրտչյանի ատենախոսության արժեքավորման առումով ընդգծել է, որ ազգագրության ասպարեզում ի հայտ է եկել գիտահետազոտական ինքնատիպ ուսումնասիրություն, և դա էական ներդրում է արցախագիտության մեջ²:

Պաշտոնական ընդդիմախոս պատմական գիտությունների դոկտոր Է.Կարապետյանը նշել է, որ Արթուր Մկրտչյանի ատենախոսությունը հայոց պատմության մեջ անդրանիկ հետազոտությունն է՝ նվիրված Լեռնային Ղարաբաղի հանրային կենցաղին: Թեմայի ընտրությունն ինքնին ոչ միայն գիտական նուրբ ներընթերցան արդյունք է, այլև ատենախոսի քաղաքացիական նկարագրի արգասիք³:

Պաշտոնական մյուս ընդդիմախոս ճանաչված ազգագրագետ և քաղաքական գործիչ Գալինա Ստարովիտովան կարևորել է պատմաազգագրական հետազոտությունների անմիջական ներգործման փաստը տարածաշրջանի ազգակազմական քաղաքական իրավիճակի վրա⁴: Պաշտպանությունն անցել է բարձր մակարդակով: Նրան շնորհվել է պատմական գիտությունների թեկնածուի աստիճան:

Արթուր Մկրտչյանը խորապես տիրապետում էր հայ ազգային արժեքներին: Հայության գոյատևման և առաջընթացի խնդրի լուծումն անիրագործելի էր համարում առանց նրա հավաքական ուժի և պայքարի:

Ազգային-ազատագրական պայքարի նոր վերելքի սկզբնական շրջանում Արցախը Հայաստանին վերամիավորելու հարցով հարյուր հազարավոր ստորագրություններ, նամակներ, հեռագրեր ուղարկվեցին Մոսկվա՝ իշխանական բարձր մարմիններին:

Հաղորդում պայքարի առաջամարտիկներ Արթուր Մկրտչյանը, Էմիլ Աբրահամյանը, Սամուել Սարգսյանը, Գրիշա Հայրապետյանը և ուրիշներ, գտնվելով շարժման ակունքներում, դիմել են ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդին՝ ԼՂԻՄ-ի հարցի լուծման խնդրով: 1987թ. հունվարին հաղորդեցի ինը երիտասարդներ՝ Արթուր Մկրտչյանը, Էմիլ Աբրահամյանը, Սամուել Սարգսյանը, Գրիշա Հայրապետյանը, Նելլի Կասաբարովան, Գ.Սադլյանը, Էլզա Աբրահամյանը, Է. Սարգսյանը, նույն հարցով դիմել են Գորբաչովին⁵:

Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդիրը կենտրոնական իշխանություններին իրազեկ դարձնելու նպատակով Արցախում կազմավորվել էին պատվիրակություններ: 1988թ. հունվարին երկրորդ պատվիրակության կազմում Մոսկվա է մեկնել Արթուր Մկրտչյանը:

¹ Տե՛ս Աշոտ Պետրոսյան, *Արթուր Մկրտչյան*, Եր., 2004, էջ 83:

² Տե՛ս Աշոտ Պետրոսյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 85:

³ Տե՛ս Նույն տեղում:

⁴ Տե՛ս Նույն տեղում, էջ 86:

⁵ Տե՛ս Նույն տեղում, էջ 96:

1988թ. փետրվարի 12-ին ազատության համար ոտքի ելած Արցախի ամբողջ տարածքում ցույցեր և հանրահավաքներ էին տնդի ունենում: Հաղորդի շրջանային հանրահավաքներում իր ակտիվ մասնակցությունն ունեւ Արթուր Մկրտչյանը: Նա հանդես էր գալիս ճշմարիտ, հարուստ փաստարկումներ բովանդակող ելույթներով:

Ընդառաջելով մարզի հայ բնակչության արդարացի պահանջներին՝ 1988թ. փետրվարի 20-ին ԼՂԻՄ-ի ժողովրդական պատգամավորների խորհրդի 20-րդ գումարման նստաշրջանը երկրի սահմանադրությանը համապատասխան որոշում էր ընդունել դիմել Ադրբեյջանական ԽՍՀ, Հայկական ԽՍՀ և ԽՍՀՄ-ի Գերագույն խորհրդներին՝ ԼՂԻՄ-ը Ադրբեյջանի կազմից դուրս բերելու և Հայաստանի կազմի մեջ ընդգրկելու մասին¹:

1988թ. մարտի 30-ին երեկոյան Հաղորդի մշակույթի տանը դասախոսությամբ հանդես է եկել Արթուր Մկրտչյանը՝ «Թանգարանը և աշխատավորների ինտերնացիոնալ դաստիարակությունը», իսկ ապրիլի 14-ին՝ «ԽՍՀՄ ազգային պետական կառուցվածքը» թեմաներով: 1988թ. սեպտեմբերի 8-ին երեկոյան Երևանի թատերական հրապարակում տնդի ունեցած միտինգին մասնակցել է Արթուր Մկրտչյանը, ներկայացրել է սեպտեմբերի 6-8-ին Հաղորդի շրջանի Տոդ գյուղում տնդի ունեցած իրադարձությունները՝ ընդգծելով, որ դարաբաղցիները լի են վճռականությամբ՝ Հայաստանի հետ Արցախի միավորման պայքարը մինչև վերջ հասցնելու համար: Նա հայտարարել է, որ ԼՂԻՄ-ի ժողովուրդը կտրականապես դեմ է ԽՍՀՄ-ի Գերագույն խորհրդի նախագահության 1988թ. հուլիսի 18-ի որոշմանը: Ազերիները շարունակում են մուսավաթականների և Օսմանյան Թուրքիայի ավանդական վերաբերմունքը հայերի նկատմամբ: Արթուր Մկրտչյանը մերժել է կենտրոնական իշխանությունների քաղաքականությունը Արցախի հարցում: Նա միտինգի մասնակիցներին տեղեկացրել է, որ, հաշվի առնելով Արցախում տիրող լարված իրավիճակը, պահանջ է առաջացել արգելելու ադրբեյջանցի ուսուցիչներին՝ դասավանդելու հայկական դպրոցներում: Սակայն շրջանի ղեկավարությունը, երկշտություն ցուցաբերելով, անտեսել է այդ հարցի լուծումը, իսկ դպրոցականները լուծել են խնդիրը՝ բոլորովին ենթարկելով պարապմունքները: Նա կոչ է արել արագացնելու Արցախի հարցի լուծումը՝ որպես առաջնային և հիմնական խնդիր:

Արցախը մեծ դժվարություններով դիմադրում էր իշխանությունների բռնություններին: 1991թ. ապրիլ-մայիս ամիսներին ադրբեյջանական հատուկ նշանակության զինված ջոկատները (ՕՄՕՆ) ԽՍՀՄ ներքին գործերի նախարարության զինյալների աջակցությամբ բացահայտ պատերազմ սկսեցին Գետաշենի և Շահումյանի հայ բնակչության դեմ՝ իրականացնելով «Օղակ» գործողությունը: Այնուհետև Ադրբեյջանի իշխանությունները ձեռնամուխ են եղել բռնի ուժով Արցախի վերջնական հայաթափմանը: Թուրքերը խորհրդային գործի օգնությամբ ձեռնարկեցին բռնագաղթը Արցախի գյուղերում: Նախապես կազմած ցուցակներով ձերբակալում էին արցախյան շարժման ակտիվիստներին, գյուղերի ղեկավարներին, պայքարի առաջամարտիկներին, ազատամիտ հայացքներով աչքի ընկնող մտավորականներին: Բռնագաղթի են ենթարկվել Հաղորդի 14 գյուղեր՝ Արփազետիկ, Սպիտակաշեն, Պետրոսաշեն, Արևաշատ (Դոլանլար), Խանձաժոր, Ջրաբերդ (Մուլքուդարայ), Ջորագյուղ (Ջիլան), Ծամժոր, Սարինշեն, Կարմրաքար (Բինիաթու), Առաքել, Բանագուր, Յոր գյուղերը: Այս ամենի մասին Արթուր Մկրտչյանը շարադրեց «Ի՞նչ է տնդի ունեցել Հաղորդում» իր գրքույկում, որտեղ պարսավանքի է ենթարկել ծավալված զանգվածային բռնությունները Հաղորդում: Նա ամենայն խստությամբ դատապարտել է ամբողջատիքությունը վերականգնելու ձգտող քաղաքականությունը, որի արդյունքում ավերվեց Հաղորդի շրջանի բնակավայրերի կեսը: Արթուր Մկրտչյանը գրքույկում երկու հիմնական հարց է առաջադրում և պատասխանում: «Սպասելի՞ էին արդյոք այն իրադարձությունները, որոնք տնդի ունեցան շրջանում և հնարավոր էր արդյոք դրանք կանխել, թե՞ ոչ»²: Նա համոզված էր, որ քաղաքական առումով և տնտեսականորեն սպասվում էին այդ իրադարձությունները, և դրանք կարելի էր կանխել միայն քաղաքական բարձր մակարդակով: Շարունակելով՝ Արթուր Մկրտչյանը ընդգծել է, որ գործնականում քչերն էին սպասում և հավատում իրադարձությունների նման ընթացքին, և փաստորեն ոչինչ, կամ շատ քիչ բան ձեռնարկվեց: Նա նշել է, որ համընդհանուր խուճապի ու շփոթության

¹ Տե՛ս «Սովետական Ղարաբաղ», 21 փետրվարի, 1988:

² Տե՛ս Արթուր Մկրտչյան, Ի՞նչ է տնդի ունեցել Հաղորդում, Եր., 1992, էջ 5

պայմաններում հնարավոր չէր ավելին անել բռնագաղթը կանխելու համար: Սակայն բոլորն այսօր միանշանակ այն կարծիքին են, որ վճռական լինելու դեպքում հնարավոր էր գոնե գյուղերի բռնագաղթը, կողոպուտը կանխել, և որոշ տեղերում դա հաջողվեց¹:

Մայիսի 13-ին ձերբակալությունների և խուզարկությունների ալիքը բարձրացավ: Մայիսի 14-ին ստուգումները և հարցաքնությունները շարունակվում էին: Իրավիճակը ավելի բարդացավ, երբ Առաքելում վերջնագիր ներկայացրին բնակիչներին՝ գյուղը թողնելու մասին: Արթուր Մկրտչյանը գրքույկում նշում է, որ գյուղերը հայաթափվեցին, ավերվեցին և թալանվեցին, որին նպաստել են մեծ չափով խուճապը և անկազմակերպվածությունը, սուտ լուրերի տարածումը:

Մայիսի 17-ին ջոկատներ են ուղարկվում Ծամծոր և Յոր: Կանխվել է այդ գյուղերի կողոպուտը: Խանձաձորի բնակիչների նախաձեռնությամբ կասեցվել է գյուղի ավերումը:

Ազատամարտիկները հսկողության տակ են վերցրել գյուղերը: Համառ մարտեր են ընթացել Հաղբուրթի պաշտպանության համար: Մեծ դժվարությամբ բռնագաղթն ու թալանը կանգնեցվեց: Արթուր Մկրտչյանը այդ բոլոր օրերին ազատամարտիկների հետ պաշտպանում էր գյուղերի անվտանգությունը: Նա մասնակցել է Բանագուր, Առաքել, Մելիքաշեն, Արփագետիկ, Տող, Էդիլլու գյուղերի ազատագրական կռիվներին: Անհրաժեշտ էր թուրք ելուզակներից մաքրել հայրենի տարածքները:

Ազատագրական պայքարի անդրանիկ գործողությունը Տող գյուղի ազատագրումն էր Կոմանդոսի հրամանատարությամբ: Տողը Հաղբուրթի տարեթնիկ բնակչությամբ գյուղ էր: Աղբբեջանական իշխանությունների հովանավորությամբ զանազան վայրերից քոչվոր թուրքեր էին բնակեցրել Տողում: Հաղբուրթի տասնյակ գյուղեր արդեն հայաթափվել էին: Կապը Ստեփանակերտի հետ իրականացվում էր միայն Տողի տարածքով: Գյուղը ռազմավարական նշանակությամբ հանգուցային կետ էր, և վաղուց հակառակորդը մտադիր էր նախապես մշակված ծրագրով ամբողջությամբ թուրքացնել այդ բնակավայրը: Թուրքերի առկայությունը գյուղում խոչընդոտում էր պաշտպանության կազմակերպման գործը: Պաշտպանության շտաբը հայրենի տարածքի ազատարարի վճռականությամբ ձեռնարկեց Տողի ազատագրական գործողության նախապատրաստությունը: Այն սկսվեց 1992թ. հոկտեմբերի 31-ին՝ երեկոյան ժամը 18.00-ին: Տողի գործողությանը մասնակցել են 15 ջոկատներ, Հաղբուրթի զորաջոկատների հիմնական ուժերը, ազատագրական պայքարի նվիրյալներ: Տողի ֆիդայական ջոկատում կռվում էին խիզախ, մարտիկներ Վիգեն Գրիգորյանը, Արմենյոն և ուրիշներ: Արթուր Մկրտչյանը ոչ միայն Տողի գործողության անմիջական մասնակիցն էր, այլև եղել է նրա կազմակերպիչներից մեկը: Արկադի Տեր-Թադևոսյանը ընդգծել է, որ Տողի մարտին մասնակցած բոլոր հրամանատարները՝ և՛ Աշոտ Ղուլյանը, և՛ Արթուր Մկրտչյանը, և՛ մյուսները, արժանացան գերազանց գնահատականի²:

Բազմափորձ ռազմագետ, քաջարի հրամանատար Արկադի Տեր-Թադևոսյանի ղեկավարած Տողի գործողությունը ավարտվեց հոկտեմբերի 31-ին՝ կեսգիշերին: Գյուղը մաքրվեց մահմեդական տարրից:

Տողի հաղթանակը նախադրյալներ ստեղծեց հետագա ռազմական հաջողությունների համար: Ազատագրվել են նաև Սարինշեն, Յոր գյուղերը և հեռուստաաշտարակի բարձունքը:

Գնդապետի վկայությամբ Արթուր Մկրտչյանը անմիջական մասնակցություն է ունեցել այս բոլոր ռազմական գործողություններին³:

1991թ. սեպտեմբերի 2-ին Ստեփանակերտում տեղի ունեցավ ժողովրդական պատգամավորների Լեռնային Ղարաբաղի մարզային և Ծախումյանի շրջանի խորհուրդների համատեղ նստաշրջան, որտեղ ընդունվեց «Հռչակագիր Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության հռչակման մասին»: Դրանով արցախահայությունը կրկին հաստատել է անկախության համար պայքարի ելած Արցախի ժողովրդի կամքը: Արցախի պետականության վերականգման ճանապարհին կարևոր քայլ է հանդիսանում 1991թ. դեկտեմբերի 10-ին միջազգային դիտորդների ներկայությամբ անցկացված հանրաքվեն, երբ Լեռնային Ղարաբաղի հայ ազգաբնակչությունը միահամուռ քվեարկեց ԼՂՀ հռչակման օգտին: Անկախության հռչակումից հետո 1991թ. դեկտեմբերի 28-ը նշանակվեց ԼՂՀ բարձրագույն իշխանության ընտրությունների օր: 1992թ. հունվարի 6-8-ին տեղի ունեցած ԼՂՀ Գերագույն խորհրդի անդրանիկ նստաշրջանում քննարկվել են ԼՂՀ ղեկավար մարմինների ընտրությունների, հանրապետության վի-

¹ Տե՛ս Նույն տեղում:

² Տե՛ս Աշոտ Պետրոսյան, *նշվ.աշխ.*, Եր., 2004, էջ 134:

³ Տե՛ս Աշոտ Պետրոսյան, *նշվ.աշխ.*, Եր., 2004, էջ 136:

ճակի բարելավման ուղղությունների, ԼՂՀ պետական անվտանգության հռչակագրի ընդունման և Պաշտպանության պետական խորհուրդ ստեղծելու մասին հարցեր:

Փակ (գաղտնի) քվեարկությամբ, ձայների մեծամասնությամբ ԼՂՀ Գերագույն խորհրդի նախագահ է ընտրվել Արթուր Ասլանի Մկրտչյանը¹:

Ռազմական ու տնտեսական ծանր իրավիճակում, ամեն կողմից շրջափակված, հրթիռահրակոծման ենթարկվող Արցախում ընդունվեցին որոշումներ. ԼՂՀ ինքնապաշտպանության ուժերի և Պաշտպանության խորհուրդ ստեղծելու, ԼՂՀ զինանշանի, դրոշի և հիմնի մասին, ստեղծվել են պետական անվտանգության, տեղական կառավարման մարմիններ և այլ պետական կառույցներ: Նորընտիր Գերագույն խորհրդի, նրա նախագահի և նորաստեղծ կառավարության գերլսնդիրներն էին ԼՂՀ ինքնապաշտպանության կազմակերպումը, բնակչության ֆիզիկական և սոցիալական պաշտպանվածության ապահովումը:

Արթուր Մկրտչյանի ղեկավարության հենց սկզբնական շրջանում՝ հունվարի 19-20-ին, ազատագրվել է Ամիրանլար գյուղը՝ Մարտունի քաղաքին ուղղված կրակակետը: Հունվարի 21-ի լույս 22-ի գիշերը Ստեփանակերտի ինքնապաշտպանական ուժերը գրավել են Կրկժանի բարձունքների վրա տեղակայված թշնամական կրակակետերը²: Հունվարի 26-ին տեղի է ունեցել Քարին-տակի հերոսամարտը³: Փետրվարի 11, 17 և 26-ին ազատագրվել են Մալիբեյլի, Ղարադաղլու (Արջաձոր), Խոջալու թուրքաբնակ գյուղերը: Մարտի 12-ին հայ ազատամարտիկները ազերիներին դուրս են մղել Սրխավենդ հենակետից և բացել Ստեփանակերտ-Մարտակերտ մայրուղին⁴:

Պատերազմական իրավիճակը շարունակվում էր, չէին դադարում Ստեփանակերտի ուղղությամբ գործող կրակակետերը: Բայց հաջողվել էր վերացնել ԼՂՀ մայրաքաղաքի շրջափակումը:

Այդ ծանր օրերին Արթուր Մկրտչյանը խուճապի չի մատնվել, ըստ արժանավույն ԼՂՀ-ն ներկայացրել է աշխարհին: Նա իր համեստ ներդրումն է ունեցել Արցախի քաղաքական-պետական կյանքում և դիվանագիտության ասպարեզում: Դա հաստատում են նրա այն ժամանակվա գործընկերները:

Վլադիկ Հակոբյանի վկայությամբ՝ Արթուր Մկրտչյանի համար՝ արտաքին աշխարհից ժամանած քաղաքական գործիչների հետ դիվանագիտական հանդիպումների ժամանակ առանձնակի դժվարություններ չէին ստեղծվում: Նա իրեն ազատ ու անկաշկանդ էր զգում: Սերտ կապեր էին ստեղծվում Իրանի հետ: Ռուսական, ամերիկյան պատվիրակություններն էին այցելում: Նրան հաջողվում էր խնդիրը ներկայացնել հստակ ու հիմնավորված: Արթուր Մկրտչյանի մոտ բացառվում էին կեղծիքն ու ամբոխավարությունը: Նա իր գործունեությամբ ապացուցել է, որ բարոյականությունն ու քաղաքականությունը միմյանց հակասող կատեգորիաներ չեն, և մերժել է լայնորեն տարածում գտած այն տեսակետը, թե իբր դիվանագիտությունը պետական մակարդակի բարձրացված զուտ խաբեություն և խարդավանք է⁵:

Վոլոդյա Հարությունյանի համոզմամբ՝ Արթուր Մկրտչյանի անհատական արժանիքը պետք է համարել այն, որ Արցախում ստեղծված բարդ ու ծայրահեղ լարված, ոչ դյուրըմբռնելի իրավիճակում, նրբ հարկադրված համատեղված էին տեղացիները, Ադրբեջանից բռնագաղթվածները, Հայաստանի տարբեր վայրերից եկած կամավոր ջոկատները և անհատները, նա կարողանում էր ճիշտ կողմնորոշվել գործերի կարգավորման ասպարեզում⁶:

1992թ. փետրվարի 22-ին Արթուր Մկրտչյանը դիմել է ՄԱԿ-ի Գլխավոր քարտուղարին ու աշխարհի հինգ մեծ տերությունների ղեկավարներին՝ օգնելու Արցախի հարցը խաղաղ կարգավորելուն: Մարտի 18-ին նամակ է ուղարկել Ուկրաինայի նախագահին: Ողջունելով ԱՊՀ մասնակից երկրների ղեկավարների առաջիկա հանդիպման ժամանակ Ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորման հարցը բարձրացնելու նախաձեռնությունը՝ միաժամանակ հայտնել է, որ Արցախը կողմնակից է հարցի խաղաղ կարգավորմանը՝ միայն դարաբաղցիների մասնակցությամբ: Մարտի 20-ին ընդունել է Ստեփանակերտ ժամանած ՄԱԿ-ի հատուկ պատվիրակ Սայրուս Վենսին, բացատրել նրան դարաբաղյան հակամարտությունը լուծելու խաղաղ ուղիները: Մարտի 26-ին ընդունել է Իրանի Իսլամա-

¹ Տե՛ս «Ազատ Արցախ», 22 հունվարի, 2002:

² Տե՛ս Աշոտ Պետրոսյան, նշվ.աշխ., էջ 192:

³ Տե՛ս Նույն տեղում:

⁴ Տե՛ս Նույն տեղում, էջ 193:

⁵ Տե՛ս Նույն տեղում, էջ 196:

⁶ Տե՛ս Աշոտ Պետրոսյան, նշվ.աշխ., էջ 197:

կան Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարի օգնականին, ապրիլի 9-ին հանդիպել է Ռուսաստանի Դաշնության արտաքին գործերի նախարարի հետ¹: Ռուս դիվանագետը՝ Ռուսաստանի այն ժամանակվա արտգործնախարար Անդրեյ Կոզիրևը, իր զարմանքն է արտահայտել Արթուր Մկրտչյանի դիվանագիտական կարողությունների նկատմամբ²:

Արթուր Մկրտչյանը իր գործունեությամբ անկախ և ազատ պետականության հիմքերը դրեց նորագույն ժամանակաշրջանում: Սակայն նրա օրոք հայկական պետական երկու կառույցների հարաբերությունները լարված էին:

ՀՀ նախագահ Լևոն-Տեր Պետրոսյանը ու նրա շրջապատի որոշ քաղաքական գործիչներ ընդունակ չգտնվեցին հասկանալու և գնահատելու ազատագրական պայքարի ելած արցախահայության լիզերի հայրենասիրական գործունեությունը, որը հանուն իր ժողովրդի փրկության ձգտում էր ազգային առավելագույն միասնության՝ ելնելով համահայկական շահերից: Մինչդեռ Արցախը խիստ կարիք ուներ Արթուր Մկրտչյանի նման ղեկավարի, որը վարպետորեն կարողանում էր գնահատել ազատագրական պայքարի իմաստն ու էությունը, ընդգծվում էր առաքինի վարքով, մաքուր ու ազնիվ մարդկային վեհ հատկանիշներով:

Արցախի ժողովրդական լիզերը ազգային միաբանության ջատագովն էր:

Լրագրող Գեղամ Բաղդասարյանը իր՝ «Արթուր Մկրտչյանի 97 օրը» հոդվածում ընդգծել է այն, որ Արթուր Մկրտչյանը դարձավ Արցախի պետականության խորհրդանիշը: Ազնիվ, հայրենասեր և ժողովրդավար ղեկավարի նրա կերպարը դարձավ չափանիշ³:

Արցախի անվտանգության խնդիրը մշտապես գտնվել է ԼՂՀ ԳԽ նախագահի ուշադրության կենտրոնում: Նա խորապես հասկանում էր, որ արցախահայության անդորրը պահպանելու, մարտական բարդ խնդիրներ լուծելու նպատակով անհրաժեշտ է ստեղծել մարտունակ, լավ սպառազինված, աներկր ոգով ազգային բանակ, որն ազգի համախմբման կարևոր գործոնը կհանդիսանա և հավաստի հիմք կծառայի ապագա հաղթանակների համար:

Արթուր Մկրտչյանի երազանքների իրականացումն է այսօրվա Արցախի կայացած բանակը, որն իր մարտունակությամբ մարմնավորում է հայ ժողովրդի ուժը, թշնամուն դիմագրավելու նրա վճռական կամքը:

Ազատագրական պայքարի համեստ գործչի, քաղաքագետ-գիտնականի մտքերը կենտրոնացված էին Արցախի անկախության և պետականության գաղափարի շուրջ, որին նվիրեց իր կյանքը առանց մնացորդի:

Արթուր Մկրտչյանը համոզված էր, որ Ղարաբաղի կարգավիճակի որոշումը պետք է իրականացվի ազգերի ինքնորոշման իրավունքին համապատասխան և ոչ Ադրբեյջանի կազմում: Հայ մարտիկների արյան գնով ազատագրված Ղարաբաղի հարցի լուծումը պատկանում է միայն Ղարաբաղի ժողովրդին, որի գոյատևման խնդիրը ևս կապում էր պետականություն ունենալու հետ:

Արթուր Մկրտչյանը ԼՂՀ ԳԽ նախագահի պաշտոնում մնաց 97 օր: 1992թ. ապրիլի 14-ին եղերական մահով կյանքից անժամանակ հեռացավ՝ իր համախոհներին թողնելով Արցախի պետականության ստեղծման ու կայացման անհրաժեշտության մասին իր գաղափարներն ու մտահղացումները:

Արցախի պետական խորհրդանիշը դարձած, հարազատ ժողովրդի բարձր գնահատականին արժանացած ԼՂՀ ԳԽ առաջին նախագահ Արթուր Մկրտչյանի ազնիվ ու հայրենամեծ գործունեությունը կփոխանցվի սերնդեսերունդ:

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Ռոնա Բալայան – պ.գ.թ., դոցենտ, ԱրՊՀ պատմության ամբիոն

E-mail: ronabalayan33@mail.ru

Հոդվածը տպագրության է ներառվել խմբագրական կոլեկիայի անդամ, պ.գ.դ. Վ. Ավանեսյանը:

¹ Տե՛ս Սնդրակ Նանանգույան, *Արծիվները բարձունքներ են տենչում (գիրք ք)*, Եր., 1993, էջ 10-11:

² Տե՛ս Աշոտ Պետրոսյան, *Նշվ.աշխ.*, Եր., էջ 200:

³ Տե՛ս «Արցախ», 15 ապրիլի, 1992: